

Розглядаючи подальшу долю іраномовної частини степового середньовічного населення, заслуговує на увагу висновок про те, що зникнення аланів із Лісостепового Подоння і поява серед мордви-мокші елементів салтівської культури у X ст. — взаємопов'язані процеси (с. 77). Саме тому, на думку автора, вони не брали участі у формуванні ясів XI — початку XIII ст. Проте цей висновок зовсім не виключає, що частина аланів відходить до слов'ян.

Цілком імовірно і логічно, що в X — на початку XIII ст. яси входили до складу печенізького і половецького політичних об'єднань. Імовірно, що з ними пов'язані культурні шари XI—XIII ст. на таких городищах, як Зміївське, Маяцьке, Теплинське, Сидорівське. Проте вважати населення, що їх залишило, одноетнічним яським — спрощення проблеми. Нічого специфічно яського (на думку автора те, що має салтівську підоснову) у цих старожитностях поки не виділено (с. 110). Це стосується і наявності деяких елементів християнського обряду у похованнях кочовиків півдня Подніпров'я XI—XII ст. (с. 102). Зазначимо, що християнізація ніколи не була етнічним показником, в тому числі і у ясів.

Разом з тим О. Б. Бубенком зроблений цікавий висновок щодо підоснови формування асів-асів Південного Подніпров'я. З його погляду, відповідно до лінгвістичних досліджень під назвою «анти» спочатку ховалось іраномовне населення, що знаходилося у безпосередньому сусідстві зі східними слов'янами. Це могло привести до політичного об'єднання і перенесення етноніма на частину слов'янських мешканців (с. 117). Але у пам'ятках пенківської археологічної культури, особливо VI—VII ст., які є археологічним еквівалентом антив, на відміну від тюркських, не просто знайти елементи, що мають черняхівську підоснову.

Проте, незважаючи на ці зауваження, монографія О. Б. Бубенка є спробою, по-перше, комплексного аналізу писемних, археологічних і лінгвістичних джерел; по-друге, використання широкого кола етнографічних джерел, що стосуються іраномовної частини населення південноруських степів у період середньовіччя. На наш погляд, видання зацікавить і спеціалістів, і широке коло читачів, не байдужих до історії рідного краю.

Одержано
02.12.97

В. В. МАЙКО

А. И. Айбабин

Этническая история ранневизантийского Крыма.

Симферополь: ДАР, 1999. — 350 с.

Рецензована монографія належить перу відомого українського дослідника О. І. Айбабіна. Вона є підсумком понад 30-літньої праці по вивченню давньої історії народів Кримського півострова. Хронологічний діапазон дослідження обіймає досить значний відтинок часу від середини III до кінця IX ст. Той період був ознаменований широкомасштабними міграційними процесами доби «великого переселення народів», в орбіту якого втрапив Крим, де відбувалися значні зрушення в етнічному складі півострова. Протягом цього часу, як переконливо показав автор, виникали, на перший погляд, хаотичні зміни міграційних потоків, у яких все ж простежується поступове зближення різних за походженням і культурою етнічних груп. Цьому ж сприяли процеси взаємної асиміляції чи інтегративний вплив політичної системи, мови, релігії і культури Східноримської ім-

перії. Підтвердженням цього є не лише письмові джерела, які у повному обсязі використав у своєму дослідженні О. І. Айбабін, а й археологічні матеріали щодо понад 100 стародавніх міст, укріплених городищ, поселень та понад 60 некрополів.

Джерела засвідчують, наприкінці першої половини III ст. під тиском германців на півострові відбулися значні етнополітичні зрушення. Панування Риму практично було зведено нанівець. Під тимчасовий контроль германців втрапило Боспорське царство, на Керченському півострові з'явилися алани. Було зліквідовано пізньоскіфську державність, Херсонес опинився у глибокій економічній та політичній кризі.

Таким історичним реаліям О. І. Айбабін знаходить додаткові археологічні аргументи. У Південному та Західному Криму зникають пізньосарматські старожитності. Разом з тим на Південному побережжі у II — першій половині III ст. з'являються германські не-

крополі із кремаціями та аланські поселення і могильники з інгумаціями.

Лише після розгрому кримських германців у 276 р. становище на півострові стає стабільнішим. Протягом IV ст. на Боспорі домінували греки, сармати і алани, а у Південно-Західному Криму — алани, борани і готи. Поступово Рим відновлює свій вплив на півострові. Там знову з'являються римські легіони. У Херсонесі та на Боспорі постають перші християнські общини.

Наступна дестабілізація життя у Криму припадає на кінець IV — початок V ст., коли туди вторглися гуни. Частина германців була витіснена за межі півострова, алани переселилися в гори. Гунська навала змусила Рим залучити на свій бік (як федератів) готів та алан. Християнізація варварів привела до заміни германцями на півострові поховань за обрядом кремації та інгумації.

У VI—VII ст. основною політичною та військовою силою в Криму стає Візантія. За часів правління Юстиніана I (527—565) до імперії було приєднано Боспорське царство та область Дорі (розташована між м. Алушта та р. Чорна). У Боспорі із Подунав'я було переселено військові підрозділи германців. У археологічному сенсі готи Подунав'я, які поселилися в Криму, представлені інгумаціями, що супроводжувалися специфічними наборами орлиноголових пряжок, великими платівчастими, пальчастими фібулами тощо. Такі аксесуари готських стрій були сприйняті й іншими місцевими народами, зокрема аланами.

Імперія ефективно відстоювала свої володіння від зазіхань кочовиків. Цьому сприяла продумана політика Константинополя стосовно номадів, які залучалися на свій бік, як то сталося із болгарською конфедерацією Куврата.

Нові етнополітичні зрушення на півострові були пов'язані із експансією хозар, які на початку VIII ст. сплюндрували поселення Європейського Боспора та захопили кримські степи. Вони зуміли підпорядкувати собі область Дорі і на кілька років оволодіти Херсонесом. У Східному, Південно-Східному Криму та на побережжі Євпаторійської затоки оселилися болгарські орди, які почали переходити від кочового тваринництва до осілого землеробства. Там набули поширення салтівсько-маяцькі старожитності кримського варіанта. Каганату вдалося значною мірою підпорядкувати собі місцеву людинність. Проте відбувалося подальше посилення християнства на півострові. У ті часи було засновано дві нові єпархії поблизу Фул та Сугдейську.

Згідно з джерелами, у 30-х роках IX ст. у Крим вторглися нові завойовники — мадари. Вони здійснили напади на поселення та фортеці Готії, примусивши візантійців полишити цей край. Під тиском мадяр у третій чверті IX ст. хозарські війська залишили Крим. Однак уже в кінці IX ст. мадари зазнали низьку поразку від печенігів, що посилює по-

зиції Візантії на півострові. Вона повернула собі втрачені фортеці у Гірському Криму, було відновлено Готську єпархію. Будувалися нові храми, продовжувалася християнізація місцевої людинності. У зв'язку з цим у X ст. переважними стають поховання у кам'яних могилах та гробницях. Поруч розташовувалися християнські храми.

Етногенетичні та культурні процеси, що мали місце за доби раннього середньовіччя у Гірському Криму, добре ілюструються матеріалами могильника поблизу с. Лучисте. Багаторічними розкопками, здійсненими О. І. Айбабіним, встановлено, що на зламі IV—V ст. там ховали алан. У VI—VII ст. в аланських похованнях з'являються металеві аксесуари гепідського жіночого строю та поясні набори, притаманні варварам, що перебували на службі у візантійському війську. Незважаючи на язичницьку обрядовість, у могилах трапляються пряжки та амулети із християнською символікою. Значні зміни у строях похованих простежуються у другій половині VII ст., коли переважними стають візантійські прикраси та пряжки. Перші склепи на лучистинському могильнику з'являються на рубежі VII—VIII ст. Обряд поховань був близьким до християнського. Цей некрополь функціонував аж до XVIII ст.

Узагальнюючи співвідношення речей, які трапляються у комплексах означеного періоду, автор рецензованої роботи зумів значно деталізувати висновки своїх попередників щодо хронології археологічних пам'яток Криму. В обґрунтуванні своїх висновків О. І. Айбабін досяг майже повної довершеності. Саме тому розроблена ним на кримських матеріалах хронологія пізньоримського та ранньосередньовічного часів є авторитетною, на неї опирається більшість дослідників при датуванні археологічних пам'яток Південно-Східної Європи. На підставі металевих аксесуарів одягу, кіньської зброї, імпортного керамічного та скляного посуду, яким притаманні певні періоди використання та поступові зміни форм, розмірів і декору, концентрації певних груп знахідок у закритих комплексах, О. І. Айбабін серед кримських старожитностей другої половини III—IX ст. виділив 13 груп, кожна з яких датується приблизно 50-літнім відтинком часу. Їх абсолютну хронологію визначено за найпізнішими монетами та добре датованими імпортними речами. На підставі таких хронологічних індикаторів з'ясовано час функціонування багатьох поселень, городищ та некрополів, зіставлено їх появу та занепад із свідченнями історичних джерел щодо етнополітичних зрушень, які відбувалися на півострові протягом означеного часу.

Для археологів-славістів особливо важливого значення набуває хронологія комплексів, у яких трапляються пальчасті, зоо- та зооантропоморфні фібули дніпровського типу. У Придніпров'ї та на території Східної Європи такі

застібки відомі переважно як випадкові знахідки. Коли ж вони знаходяться у житлових, поховальних комплексах чи у скарбах, то на їх підставі можна визначити лише відносну дату пам'ятки. Зіставивши їх із добре датованими аналогічними кримськими знахідками, можна отримати абсолютну хронологію того чи іншого східнослов'янського об'єкта.

Рецензована книжка оснащена добре продуманими типологічними та хронологічними таблицями, за якими легко з'ясувати, які речі та коли співіснують у закритих археологічних комплексах.

На жаль, під час інтерпретації пам'яток Наддніпрянщини та Північного Причорномор'я типу Перещепини О. І. Айбабін відійшов від притаманної йому ґрунтовності у вивченні археологічних наборів. Матеріали багатьох місцезнаходжень із Малої Перещепини, Нових Санжар, Макухівки, Келегей, Ясиново та інших залишилися детально не проробленими, тому їх хронологічну та історичну інтерпретацію не можна сприймати беззастережно. Найперше, їх апріорі зараховано до культури хозар. Далі О. І. Айбабін робить спробу обґрунтувати таке твердження хронологічними побудовами, як на мене, завищуючи час, коли ці комплекси потрапили у землю.

Розглядаючи знахідки перещепинського типу у контексті типологічно та хронологічно близьких речей із поховань кочовиків із Приазов'я, Північного Причорномор'я та Криму, насамперед О. І. Айбабін звернув увагу на біметалічні (із срібла і золота) оздобі портупей та кінської збруї, які прикрашено вставками із скла та зерню. Найпізнішими серед цих знахідок (остання чверть VII — початок VIII ст.) автор проголошує деталі піхов меча, хрест, орнаментовані пальметами бляшки, дротяну сережку із виступами на овалі, срібні пряжки із трапецієподібними рамками із Келегей, Нових Санжар і Ясиново. Як справедливо зауважує О. І. Айбабін, художній стиль дорогоцінних прикрас із скляними вставками та зерню, до яких належать й оздобі піхов, має свої витoki у візантійському прикладному мистецтві, а пальметоподібний орнамент, що присутній на декоративних бляшках, своїм корінням сягає мистецтва пізньосасанідського Ірану. Обидва художні стилі у Східній Європі набули поширення у другій половині VII ст. Фігурні хрести із орнаментованим лицевим боком (до яких належить келегейська знахідка) виготовлялися константинопольськими майстрами у VI—VII ст. Два хрести знайдено у похованнях з монетами Іраклія (карбування 629/30—641 рр.) із о-ва Лебос у Середземномор'ї, один у Мерсіні (стародавній Зефіріон) у Туреччині. Цілий та уламок таких виробів виявлено у багатьох аварських похованнях із Озори-Тотіпусти в Угорщині разом із монетами Константина IV (668—685). Типологічно близький бронзовий із позолотою хрест був у одному із поховань на могильнику Ескі-Кермен у Криму, де супроводжувався розрубаним навпіл солідом Іраклія

(610—641), орлиноголовою пряжкою, пальчистими фібулами дніпровського типу та іншим. Такий же нагільний хрест походить із Керчі. Золоті дротяні сережки із припаяними на овалі стрижнями та пряжки із трапецієподібними рамками датуються другою половиною VII — першою половиною VIII ст. Як правило, ці речі належать до другої половини VII ст., лише час побутування деяких із них виходить за ці хронологічні межі у VIII ст.

О. І. Айбабін в обґрунтуванні пізнього часу, коли було закопано речі комплексів перещепинського типу, головне місце відводить знахідкам із Ясиново. Серед них найважливішим хронологічним індикатором, що нібито вказує на VIII ст., є уламок залізного стремена, у якого на верхній частині дужки збереглася частина петлі, біля основи якої з двох боків зроблено напівовальні вирізи. Однак схоже оформлені петлі були на стременах із ранньоаварського поховання Ченґюд в Угорщині, яке автор розкопок І. Ковріг датує VII ст., а І. Бона — VI ст. Уламок залізного двосічного меча із Ясиново теж не є виключно пізньою хронологічною ознакою. Адже такі мечі трапляються у могилах кінця VII ст. на території Угорщини.

Отже, набори із Ясиново теж не дають достатніх підстав для пізнього датування комплексів перещепинського типу. Найімовірніше, усі вони були закопані у землю близько 670 р., як це переконливо довели на матеріалах із Малої Перещепини З. О. Львова та Б. І. Маршак. Оскільки у Малій Перещепині було поховано хана Великої Болгарії Куврата (що обґрунтовано у працях І. Вернера та інших дослідників), то й усі інші комплекси із типологічно близькими наборами слід пов'язувати не із ранньохозарським часом, а з добою Приазовської конфедерації болгар.

Викладені у рецензії зауваження не мають відношення до основної, ґрунтовно зробленої частини праці, присвяченої етнічній історії ранньовізантійського Криму. В ній розроблено принципово нову концепцію історії півострова III—IV ст., яку поділено на чотири етапи, впродовж яких відбувалися значні етнополітичні зрушення, пов'язані із консолідацією місцевих та прийшлих етносів та їх культур. Неабияким досягненням дослідження є з'ясування впливів Східноримської імперії на місцеве населення, висвітлення історії Херсонеса, що був військово-адміністративним осередком Візантії та Боспора — форпосту імперії на одній із найважливіших ділянок Великого шовкового шляху. Викликає інтерес історія християнських та іудейських общин у Криму.

Немає сумніву, що ґрунтовне дослідження О. І. Айбабіна збудить неабиякий інтерес не лише у вітчизняних, але й зарубіжних спеціалістів.

Одержано
14.05.2000

О.М. ПРИХОДНЮК